

Rajapova Kumush Masharipovna,
Qaraqalpoq davlat universiteti dotsenti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251791>

ONA TILI DARSLARIDA OG‘ZAKI NUTQ USTIDA ISHLASH

Annotatsiya. Mazkur maqolada ona tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish masalalari tahlil qilinadi. Og‘zaki nutqni shakllantirishning pedagogik va metodik asoslari, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, to‘g‘ri va ravon so‘zlay olish ko‘nikmalarini rivojlantirish usullari yoritiladi. Shuningdek, ona tili darslarida muloqotga yo‘naltirilgan topshiriqlar, savol-javob, bahs-munozara, matn ustida ishlash va ijodiy mashqlarning ahamiyati ochib beriladi. Maqolada og‘zaki nutq madaniyatini oshirish orqali o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: orfoepiya, og‘zaki nutq, nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya, nutq faoliyati, ta‘lim jarayoni, metodika, muloqot, ijodiy fikrlash, nutqni rivojlantirish, dars samaradorligi.

РАБОТА НАД УСТНОЙ РЕЧЬЮ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В данной статье анализируются вопросы развития устной речи учащихся на уроках родного языка. Освещаются педагогические и методические основы формирования устной речи, способы развития самостоятельного мышления, навыков правильной и выразительной речи учащихся. Также раскрывается значение коммуникативных заданий, вопросов-ответов, дискуссий, работы с текстом и творческих упражнений на уроках родного языка. Особое внимание уделяется формированию коммуникативной компетенции учащихся посредством повышения культуры устной речи.

Ключевые слова: орфоэпия, устная речь, культура речи, коммуникативная компетенция, речевая деятельность, образовательный процесс, методика, общение, творческое мышление, развитие речи, эффективность урока.

WORKING ON ORAL SPEECH IN NATIVE LANGUAGE CLASSES

Abstract. This article analyzes the issues of developing students’ oral speech in native language classes. The pedagogical and methodological foundations of oral speech formation, as well as methods for developing students’ independent thinking and fluent speaking skills, are discussed. The importance of communication-oriented tasks, question-answer activities, debates, text-based work, and creative exercises in language lessons is also highlighted. Special attention is paid to the formation of students’ communicative competence through improving oral speech culture.

Keywords: orthoepy, oral speech, speech culture, communicative competence, speech activity, educational process, methodology, communication, creative thinking, speech development, lesson effectiveness.

Kirish. Hozirgi globallashuv va axborot texnologiyalari taraqqiy etgan davrda yosh avlodning mustaqil fikrlay olishi, o‘z fikrini erkin va ravon bayon etishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, umumta‘lim maktablarida ona tili fanini o‘qitish jarayonida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Ona tili darslari nafaqat grammatik bilimlarni berish, balki o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini takomillashtirish, fikrlash qobiliyatini

rivojlantirish va nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi. Og‘zaki nutq insonning fikr almashish, muloqot qilish, jamiyatda o‘z o‘rnini topishida muhim vosita hisoblanadi. O‘quvchilarning nutqi qanchalik boy va ravon bo‘lsa, ularning bilimni o‘zlashtirish darajasi ham shunchalik yuqori bo‘ladi. Shu sababli ona tili darslarida nutq ustida ishlash jarayonini to‘g‘ri tashkil etish hamda ta‘limning samarali metod va usullardan unumli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. O‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish masalasi pedagogika va metodika fanlarining muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Tilshunos va metodist olimlar tomonidan nutq madaniyati, kommunikativ kompetensiya hamda nutq faoliyatini shakllantirishga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. O‘zbek tilshunosligida ona tili darslarida nutqni rivojlantirish masalalari S.Usmonov, A.G‘ulomov, M.Qodirov, H.Ne‘matov kabi olimlarning ilmiy ishlarida yoritilgan. Zamonaviy metodik tadqiqotlarda esa interfaol usullar, ijodiy topshiriqlar va kommunikativ yondashuv asosida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirishning samarali yo‘llari tahlil qilinmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy-tahliliy hamda pedagogik kuzatish metodlaridan foydalanildi. Ona tili darslarida o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metod va usullar tahlil qilindi. Shuningdek, savol-javob, bahs-munozara, matn ustida ishlash va ijodiy mashqlarning o‘quvchilar nutq faoliyatiga ta‘siri o‘rganildi. Tadqiqot davomida kommunikativ yondashuv asosida tashkil etilgan darslarning samaradorligi aniqlashtirildi.

Tahlil va natijalar. Og‘zaki nutq - insonning fikr va his-tuyg‘ularini og‘zaki shaklda ifoda etish jarayoni. U muloqotning asosiy shakllaridan biri bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni ta‘minlaydi. Bu nutq ravonlik, mantiqiylik, ta‘sirchanlik, aniqlik, ifodalilik kabi xususiyatlarga ega. O‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirish ularning tafakkurini ham rivojlantiradi. Nutq va tafakkur o‘zaro chambarchas bog‘liq bo‘lib, fikrlash jarayoni nutq orqali namoyon bo‘ladi. Shuning uchun ham ona tili darslarida nutq ustida ishlash ta‘limning asosiy vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Og‘zaki nutq qonun-qoidalarini mukammal egallagan o‘quvchi o‘z fikrini erkin bayon qilishni o‘rganadi, muloqot madaniyatiga ega bo‘ladi. Shuningdek, o‘quvchining lug‘at boyligi ortadi, ijodiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi, ayniqsa, jamoada fikr bildirish va bahslashish ko‘nikmasi paydo bo‘ladi.

Insonlar o‘zaro munosabatda bir-birlarini oson, tez hamda to‘g‘ri tushuna olishlari uchun yozma nutqdagi kabi og‘zaki nutqda ham bir-birlarini anglash va tushunish hamma uchun umumiy bo‘lgan adabiy til me‘yorlariga amal qilgan holda gapirishlari lozim. Ma‘lumki, adabiy til ma‘lum bir grammatik qonun-qoidaga keltirilgan, sayqallashtirilgan va hamma uchun tushunarli bo‘lgan tildir. Jamiyatdagi insonlarning adabiy til me‘yorlariga qanchalik to‘g‘ri amal qilishlari ularning orfografiya qoidalarini o‘zlashtirishga bog‘liqdir. Adabiy til me‘yorlaridan chekinish, so‘zlarni turlicha talaffuz qilish, aytilgan fikrini to‘g‘ri tushunib olishni qiyinlashtiradi. O‘qituvchilarning ko‘pchiligi o‘quvchilarning og‘zaki nutqida uchraydigan orfoepik xatolarga befarq qaraydilar va bu bo‘yicha alohida amaliy ishlar olib borishmaydi. Zeroki, maktabda orfografik qoidalarini mukammal o‘rgatish uchun, avvalo, orfoepiya me‘yorlari ustida ishlash kerak bo‘ladi.

Ona tilidagi har bir mavzuni o‘rganish jarayonida, avvalo, o‘quvchining tafakkuri rivojlanadi hamda u teran fikrlaydigan shaxs sifatida shakllanib boradi. Ijodiy tafakkuri yetarli darajada rivojlangan o‘quvchi jamiyatda o‘z o‘rnini topa oladi va turli muammolarga mustaqil yechim taklif qiladi. Shu bilan birga, u egallagan bilim, malaka va ko‘nikmalariga tayangan holda o‘ziga yuklatilgan vazifalarni samarali bajara oladi. Buning uchun birinchi o‘rinda ona tili o‘qituvchisi ijodiy tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan ijodiy-amaliy ishlarni amalga oshirish ustida ko‘proq ishlashi lozim. O‘quvchilar nutqini

rivojlantirish- bu ularga o‘z xalqining adabiy tilini o‘rgatish demak. Adabiy tilning talaffuz me‘yorlariga rioya qilgan holda so‘zlashga o‘rgatish nutq o‘stirishning bosh maqsadi hisoblanadi. O‘quvchilar nutqini o‘stirish jarayoni ular birinchi sinfga qadam qo‘ygan paytdan boshlanadi. Nutqni shakllantirish va rivojlantirish uchun grammatikaning barcha bo‘limlarini o‘qitish jarayonida izchil ish olib borish talab etiladi. Shu orqali nutqiy ko‘nikmalar asta-sekin shakllanadi. Bunday ko‘nikmalarga nutqning ixchamligi, soddaligi va ravonligi kiradi. O‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish va so‘z boyligini oshirish esa eng muhim vazifalardan biri sanaladi. Nutqni rivojlantirishda o‘qituvchi nutqi muhim ahamiyat kasb etadi, shuning uchun o‘qituvchi o‘z nutqiga alohida e‘tibor berishi lozim.

Ba‘zi o‘qituvchilar o‘quvchilar so‘zdagi urg‘uni to‘g‘ri qo‘llay olsa orfoepiya me‘yorlarini to‘liq o‘zlashtirgan hisoblanadi, deb o‘ylashadi. Lekin adabiy til talaffuz me‘yorlariga amal qilish, tilning sofliqiga e‘tibor berish, adabiy til leksikasidan o‘rinli foydalana olish, so‘zlarning grammatik qurilishiga e‘tibor qaratish ham orfoepik talablar qatoriga kiradi. Demak, o‘qituvchi ana shu yuqorida aytilgan fikrlarga amal qilishi lozim. O‘quvchilarni to‘g‘ri talaffuzga o‘rgatish uchun faqat dars jarayonida emas, darsdan tashqari mashg‘ulotlarda ham ish olib borish lozim. Bu masala bilan butun maktab jamoasi shug‘ullansa yaxshi natijaga erishish mumkin. Chunki bolani adabiy tilga o‘rgatish faqat ona tili o‘qituvchisining zimmasidagi vazifa emas, balki barcha fan o‘qituvchilari birgalikda shug‘ullanadigan davomiy ishdir. O‘quvchilar nutqida yuz bergan kamchiliklar umummaktab pedagogik jamoasining kamchiligidir.

Ayrim o‘qituvchilar adabiy til me‘yorlarini yaxshi o‘zlashtirish uchun grammatikani bilish kifoya, deb o‘ylaydilar. Bizningcha, bu haqiqatga to‘g‘ri kelmasa kerak. Grammatikani yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchi yozma nutqda xatoliklarga yo‘l qo‘ymasligi mumkin. Ammo bu qoidalarini yaxshi o‘zlashtirgan o‘quvchi adabiy talaffuz me‘yorlarini buzib gapirishlari ham mumkin. Adabiy talaffuzni grammatik qoidani o‘zlashtirish orqali to‘liq o‘zlashtirib bo‘lmaydi. Chunki tildagi so‘zlarning yozilishi bilan talaffuzi o‘rtasida hamma vaqt moslik bo‘lavermaydi. Ayrim so‘zlarning yozilishi ularning talaffuz qilinishidan farq qiladi. Masalan, *sunbula* (sumbula tarzda talaffuz qilinadi), *Toshkentdan* (Toshkenttan tarzda talaffuz qilinadi).

To‘g‘ri talaffuzni o‘zlashtirish jarayonini uzoq muddatli bo‘lib, uni bir yoki bir necha darslarda amalga oshirish mumkin emas. O‘quvchilarning nutqi-maktabni tugatgunga qadar o‘qituvchilar jamoasi tomonidan kuzatilishi va izchil tuzatib borilishi lozim bo‘lgan ish. O‘quvchilarning orfoepik malakasini o‘stirish uchun mashq ishlatish, she‘r yodlatish, deklamatsiya matn yodlatish, orfoepiyaga mos jadvallar tuzdirish, o‘quvchilar nutqida ko‘p uchraydigan dialektal so‘zlarni tez-tez tuzatib borish kabi ishlarni olib borish lozim. Shuningdek, o‘quvchilarga orfoepik vazifa topshirish va berilgan topshiriqlarni tekshirib borish ham yaxshi natija beradi. Masalan:

Topshiriq. Berilgan ikki harfdan zarurini qo‘yib so‘zlarni talaffuz qiling.

A(f-v)tobus	I(s-)ztirob	(p-f)aqat
Kito (b-p)	O(v-f)qat	Zavo(t-d)
A(v-f)tomabil	Marvari(t-d)	Jo(n-m)bozlik
Yuzla (p-b)	Inso(p-f)	Xu(f-p)ton
Keli (b-p)	Ba(t-d)xo‘r	Yo(m-n)ma-yon,
A(f-v)zal	I (z-s)quvar,	I(v-f)tixor
Obo (d-t)	Sha(v-f)qat	ko‘ri(m-n)maslik
Sha (m-n)ba	bo‘(z-s)chi	ba(d-t)qovoq

Ka(p-f)tar Savo(t-d) Har(f-p) A(v-f)tomat (p-f)asl	Na(f-p)as (f-p)ayz Va(f-p)o Tu(z-s)siz (f-p)oiz	Tara(f-p) Yo(m-n)bosh, Savo(t-d) (p-f) ursat
--	---	---

O'quvchilar bilan muntazam ravishda mana shunday amaliy ishlar olib borish orqali ularning orfoepiya malakalarini o'stirish va yuksaltirishga erishishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ona tili darslarida og'zaki nutq ustida ishlash o'quvchilarning intellektual va ma'naviy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Og'zaki nutqi yaxshi rivojlangan o'quvchi o'z fikrini erkin bayon qila oladi, mustaqil fikrlaydi va jamiyatda faol ishtirok etadi. Shuning uchun ona tili darslarida nutq ustida ishlashga tizimli yondashish, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish va o'quvchilarni doimiy muloqotga jalb qilish muhim hisoblanadi. O'qituvchining mahorati, to'g'ri tanlangan metodlar va ijodiy yondashuv orqali o'quvchilarning og'zaki nutqini yuqori darajada rivojlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Неъматов Х., Гуломов А., Абдураимова М., Қосимова Н. Она тили. Умумтаълим мактабларининг 5-синфи учун синов дарслиги. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
2. Неъматов Х., Гуломов А., Зиёдова Т. Ўқувчилар сўз бойлигини ошириш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
3. Неъматова Г. Ижодий тафаккурни ривожлантириш технологияси ва ўқитувчининг мустақил фаолияти. Она тили ўқитувчилари учун методик тавсиялар. –Тошкент, 2001.
4. Зиёдова Т. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Тошкент: РТМ, 2000. – 163 б.
5. Гуломов А., Қобилова Б. Нутқ ўстириш машғулоти. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995.
6. Ҳамроев А. Она тили таълимида нутқдан тилга қараб бориш. Филология ва услубиёт масалалари. Илмий-методик мақолалар тўплами.–Бухоро, 2010. –Б.176-180.
7. Ҳусанбоева К. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари. Пед. фан. Док. дисс.– Тошкент: ТДПИ, 2006. – 262 б.